

УДК 93/94

НҮЗҮП БИЙ ЭСЕНБАЙ ДАТКА УУЛУ КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЯСАТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ БИЙЛИГИН ЖҮРГҮЗГӨН ТАРЫХЫЙ ИНСАН
ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ КЫРГЫЗСКОГО УПРАВЛЕНИЯ КОКАНДСКИМ
ХАНСТВОМ
THE HISTORY PERSONALITY KYRGHYZ MANAGEMENT KOKANDSKIM KHANATE

*Курманалиева Г.Ж. – улук окутуучу, ЖАМУ ТИПФ,
Таш-Көмүр ш., Кыргызстан
gulnurkan.79@mail.ru*

Аннотация: Макалада Нүзүп Бий Эсенбай Датка уулу XIX кылымга таандык кыргыздын чыгаан инсаны, Кокон хандыгынын кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп “миң башылык” даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, дипломат жөнүндө кийинки муундарга даңазалоо максатында тарыхый маалыматтагы маселелер каралат.

Аннотация: В статье Нусуп бий Эсенбай Датка уулу известная кыргызская личность XIX века один из первых кыргызских ханов удостоенных военного звания «тысячник», известный государственный деятель, рассмотрена историческая информация о его дипломатической деятельности для будущего поколения.

Annotation: In article Nusup beat Esenbay Datka uulu known kyrgyz personality XIX age one of the first kyrgyz khan awarded military rank "thousand's", the known statesman, is considered history information on his(its) diplomatic activity for future generation.

Ачык сөздөр: Паңсат, датка, саруу уруусу, миң башы, он башы, жүз башы, миссия, дипломат.

Ключевые слова: племя саруу, тысячник, сотник, десятник.

Key words: tribe sarii, thousand's, centurion, foreman.

Тең болсо тарых жылдызга,
Өрнөгү калган кыргызга.
Алтын казык Аксыдан,
Асылдар чыккан бир нуска.
(А.Калбаев)

Акыркы убактарда мамлекетибиздин Кокон хандыгына тийиштүү мезгилин иликтеп, изилдөөгө кызыккандар көбөйүүдө. Хандыкты башкарууда кыргыздардын орду, ролу чоң болгондугун тарыхтан, Алымкул аталык, Алымбек датка, Шер датка, Курманжан датка сыяктуу инсандардын өмүр баяндарынан жакшы билебиз. Эсенбай датка уулу Нүзүп миңбашы хандыктын тарыхындагы мына ошолордун катарындагы чыгаан инсандардын бири.

Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп “миң башылык” даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, көсөм дипломат Нүзүп бий Эсенбай уулу 1794-жылы (айрым тарыхый булактарда 1798-ж.) көктөм айларында азыркы Аксы районунун Авлетим айылында Саруу уруусунун бийи Эшботонун баласы Эсенбай датканын үйүндө жарык дүйнөгө келген. Эсенбай датка узакка чейин бала көрбөй жүрүп перзенттүү болот. Эшбото небересинин атын “Нүзүп”- деп атап, эл кызматына жараган адам болсун деп, элден бата сурайт. Нүзүптүн атасы

Эсенбай Аксы, Талас өрөөнүнө гана эмес, Кокон хандыгындагы белгилүү саруулардын бийи болгон.

Турмуштун багытын байкай билген Эсенбай датка келечекте арабыздан мыкты аскер башчылар, эл башкарган бийлер чыксын деп, уулунун сабатсыздыгын жоюу максатында Намангандан Халил аттуу жаш билимдүү молдону алып келип, Нүзүптүн сабатсыздыгын жоюп окуткан. Ошентип, болочок аскер башчы атасынын таасири астында эл-жер таанып, көз карашы калыптанып, аскер өнөрүнүн сырларын өздөштүрүп, болочок миңбашы өз ишмердигин Омор хандын тушунда катардагы аскердик кызматты өтөөдөн баштайт.

Коммунисттик идеологиянын куугунтуктоосуна карабай Кокон хандыгынын доорунда жашап, “кылычын сындырып” эл-жери үчүн кызмат кылган улуу тарыхый инсандардын тарыхый бейнелерин, анын ичинен Нүзүп миңбашынын тарых-таржымалын көрүнүктүү кыргыз калемгери Төлөгөн Касымбеков “Сынган кылыч” романы аркылуу элге жеткизген. Т.Касымбеков Аксы районундагы Авлетим айылында куйма кулак Бөрүкүл аттуу карыядан Кокон хандыгынын тарыхына байланыштуу окуялардын көбүн ушул аксакалдын өз оозунан жазып, “Сынган кылыч” романын жазууда колдонгондугу белгилүү. Нүзүп миңбашы туурасында айткандары бүгүнкү күнгө чейин элдин оозунда сакталып келүүдө. Нүзүп миңбашынын саясий бейнеси, айрым гана окумуштуулардын илимий эмгектеринде учкай гана каралып, өз алдынча изилдөөгө алынган эмес. [1:23]

Кокон хандыгындагы Нүзүп миңбашынын чыныгы саясий ишмердүүлүгүн тарыхый булактардын негизинде изилдөө маселеси 1999-жылы анын кыбырасы Ысман Юсупов тарабынан көтөрүлүп, материал чогултуу максатында Кокон, Фергана, Маргалаң, Ташкент шаарларынын архивдеринен изилденген. Иш чаранын жүрүшүндө Нүзүп миңбашы, Жаркынайымдын бейиттери аныкталып, Нүзүп миң башы туурасында тарыхый-булактардын маалыматтары жарыкка чыгып, коомчулукка белгилүү болуп отурат.

Нүзүп миңбашынын саясий ишмердүүлүгүн үч мезгилге бөлүп кароого болот. **Биринчи мезгил – 1810-1822-ж.** Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн башталышы. Омор хандын тушундагы Кокон аскеринин катардагы жоокеринен баштап, “Он башы”, “Жүз башы” аскердик чиндерин алууга жетишет.

Экинчи мезгил -1822-1842-ж. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүнүн өнүккөн доору. Мадали хандын тапшырмасы менен Оро-Төбө, Каратегин, Алай аймактарында тынчтыкты орнотууда, Бухара хандыгы менен болгон чек ара маселелерин жөнгө салууда чечүүчү салымын кошот. Бул кызматтары үчүн “паңсат”, “датка” наамдарына ээ болуп, “акимдик” кызматка чейин көтөрүлгөн.

Үчүнчү мезгил 1842-1844-ж. Нүзүптүн саясий ишмердүүлүгүнүн гүлдөө жана кризис дооруна туура келип, бул мезгилде Кокон хандыгында Омор, Мадали, Шералы хандар өкүмдарлык кылышкан. Анын демилгеси менен кыргыздар ордодугу бийликти кайрадан колго алышкан. Нүзүптүн саясий аракетинин натыйжасында кыргыздардын өкүлү Шералы Фергана өрөөнүн түндүк чыгышындагы Сафед-Булан мазарында көчмөндөрдүн бардык салтын сактоо менен ак кийизге отургузулуп, хандыкка көтөрүлөт. Эр ортонуна жетип, ордодон оолак өсүп, хан болууну ойлобогон Шералы үчүн бул күтүлбөгөн окуя болот. Мирза алим Ташкендик молдо Шералынын бул абалын: “Хан болгонуна өзү да таң калып, бир жагы кубанса, экинчи жагы кооптонуп, Нүзүптүн оозун тиктеп, ал эмне айтса, баарына макул деп, баш ийкеп отурду”- деп сүрөттөйт.

Автор тарыхый миссиянын демилгечиси Нүзүптүн элге кайрылган сөзүн келтирет: “Урматтуу агайын-туугандар! Силердин жардамыңар менен ханыбызды шайлап алдык. Эмки максат ордону колго алып, ханыбызды өз тактысына отургузуу,

мамлекеттин биримдигин чыңдоо, эл журтубуздун бейкутчулугун сактоо. Ошондуктан ханыбызга жардам берели. Элдин эртеңи, келечеги дегендер эртен аттанууга даярдангыла! Коконго карай аттаналы!” Эл ичи дуулдап: “Аттанабыз!Аттанабыз! Туура!Туура! Ханыбызга өз таажысын кийгизебиз!” – деген үндөр туш тараптан жаңырып, чогулган эл Коконду алууга даяр экендиктерин билдирет. Нүзүп бий Шералы хан тарабынан Кокон мамлекетинин “миң башылык” кызматына дайындалат. Шералы хандын тушунда Нүзүп тажрыйбалуу саясий ишмер катары ордонун негизги ишеничтүү адамына айланган. Хандыктын чек ара маселелерин бекемдөөдө чоң тажрыйбага ээ болгон Нүзүп миңбашы кайрадан бийликти чыңдоого аракеттенет. Аскер башчы катары сырткы абал менен таанышып, тийиштүү жерлерге аскер күчтөрүн жөнөтө баштаган. Шералыга акыл айтып, кеңеш берип, тажрыйбасын бөлүшүп, хандыктын ички, сырткы саясатын түшүндүргөн жалгыз Нүзүп болгон. Ушул таризден алып караганда хандын курагына карабай Нүзүп Шералы үчүн “аталык” да милдетти аткарды. Шералынын такка отурушу менен Кокон хандыгындагы мурунтан келе жаткан уруулардын конфедерациялык, жек-жааттык, аймактык атаандашуулары токтоп калган жок.

Кокон тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн дээрлик көпчүлүгү ордодо кызмат өтөгөн, ханга катышы бар инсандар гана бийликке келе алган. Ошол себептен Нүзүп миңбашы Шералыны хандыкка көтөргөндүгү жөнүндө чыгыш таануучу В.П.Наливкиндин эмгегинде берилген. Ал өз эмгектеринде өзгөчө Шералы, Кудаяр хандардын доорундагы саясий окуяларга басым жасаган. Хандык такты талашуудагы ички согуштарга мүнөздөмө берген автор “Кокон хандыгынын ички саясий турмушу тынымсыз кайталанып турган “ордо төңкөрүштөрүнө”, кутумдарга, көтөрүлүштөргө, чыр чатактарга, эки топтун ортосундагы күрөшкө жык толгон”, - деген бүтүмгө келген. [1:35]. В.Наливкин Нүзүптү саруунун кырк уул уругунан чыккан инсан катары да так жазган. Ордону ээлеген Нүзүп миңбашынын айбатынан, Шералынын акылман байбичеси Жаркынайымдын таасиринен улам бийлик талашкандарынын ою дайым эле ишке аша берген эмес, ордодон Нүзүптү алыстатуу маселеси жаралган.

Шералыны мына ошондо хандык такка отургузуу менен кыргыздардын өкүлдөрүнүн бийликке келиши эл арасында чоң кадыр-баркка ээ болгон Нүзүп миң башы өңдүү кыргыз төбөлдөрүнүн хан сарайларында эл башкарып турушу, кайрадан экинчи-үчүнчү атаандаш топтордун нааразычылыгын күчөтө баштайт. Хандыкта “атаандаш, карама-каршы” үч топ пайда болот. Алардын биринин башында – Маргаландын акими Шады бий турган отурукташкан феодалдар тобу, экинчиси – Мусулманкул башында турган кыпчактардын тобу жана Нүзүп миңбашы жетектеген көчмөн кыргыздар менен хандын жакын туугандары болгон. Биринчи эле, Мусулманкул менен Нүзүптүн ортосунда карама-каршылык жаралат. Кыпчактардан чыккан Мусулманкул күчтүү жоокер гана болбостон, амалкөй, өзүмчүл, таш боор адам болгон. [5:139]

Нүзүптү катуу ойлондурган маселенин бири ордодо жалгыз калган Шералынын кийинки тагдыры болгон. “Эки түлкүнүн колунда калган Шералынын тагдырын ойлоп, өзүнчө күбүрөнөт. Шералыны жалгыз таштап кетемби деген ой аны сар санаага салып жатты.

Шералынын Нүзүптү коргоп кала алабай, өзүнүн бошондугун көрсөткөн чечимин айыптаган адамдардын бири- Жаркынайым болгон. “Сизди өлүмдөн ала качып, сары тонунун ичине катып, Таласка алып барып, жашырган Эсенбай атам менен Назарбек агам эмес беле! Сизди Таласта жылкы багып жүргөн жериңизден, ханзада тукуму деп, бул тактыга алып келген ушул Нүзүп эмес беле! Ак тилек менен хан көтөрүп, кол курап, Коконду алган ким? Ал да Нүзүп! Ишенген адамыңыздан айрылып, эки

түлкүнүн сөзүн эп көрүп, ушундай болуп калды дегениңиз кудайга жагабы, ыя! Эми Нүзүп ордодон кетип, жакын адамыбыздан айрылганыбыз, Сиздин да бийлигиңиздин бүткөнү. Көрөр күнүбүз эмне болот, ыя!”- дейт. Демек, туугандык мааниде эмес, ордодо күч алып бара жаткан саясий атаандаштыктын шартында, абройлуу Нүзүптүн ордодон кетишине Жаркынайым оболу Шералыны гана күнөөлүү катары караган. Иш жүзүндө Нүзүптүн ордодон четтетилиши, Шералынын бийлигинин мөөнөтүн гана кыскартпастан, анын өмүрүнүн трагедиялуу аякталышына алып келген.

Нүзүп Бухарада күчтү бириктирүү, Оро-Төбөнү өзүнчө акимдикке айландырып, эки тарапка тең тиешеси жок эркин мамлекет кылуу тууралуу Насрулло эмир менен макулдашат. Бул жерде да Шады бий жалган жалаа жаап Нүзүп Насрулло эмирге кошулуп кетти деген сөздөр жазылган катты Шералы ханга бергизет. Бирок Шералы хан жалган экенин билип жакын жолотпой коет. Айласы кеткен Шады бий менен Мусулманкул жашыруун жолугушуп, кеңешип, жалган мөөр жасатышат. Мөөр “Кокон хандыгы, Маргалаң вилаетинин акими Нүзүп бий минбашы Эсенбай уулу. Санаа 1258-жыл” – деп жасалган болот. Бул мөөр басылган жалган эки кат жазылып, бири Алымбек даткага, экинчиси Насрулло эмирге багытталат. Каттын мааниси: Шералы ханды тактан кетирип, ордун анын уулу Сарымсакты хан дайындоо маселеси айтылган. Кат кокусунан колго түшкөндөй, алып бараткан жигит кармашып жатып өлгөндөй кылып сценарий түзүшөт да катты Шералы ханга алып келишет. Шералы хан ишенбей, чабарман жиберет. Бараткан жигит жолдо каза табат. Аталыктын курман болушу [6:126-127] мындай көркөм берилет:

“...1844-жылдын жазы эле. ..Нүзүп жайнамазын алдырган жок, бакты аралап барып, өзүнүн ак бото курун жазып, көк чөптүн үстүнө жайды. ...Ал кимге акараат кылды? Кимдин көңүлүн калтырды? Ал ордого эмне үчүн келди эле? Эмне үчүн кутум көбөйүп кетти? Четтеп басканы кылыч менен коркутуп, ортого күргүчтөсө чачылганы жыйналсын деген жандалбас эле го, ыркы кеткен Ордо бириксин деген нээти эле го?... көңүлү көтөрүлө түштү.” Менин өлүмгө баратканым менин жамандыгымдан эмес. Менин каталыгым эмес” деп ойлоду ал. Өзүн-өзү жубатты. Өзүн өлүмгө даярдады. Эсине баягы шумдуктуу түшү келди... бийик тоодо жүргөнүм мартаб көтөрүлгөнү болду. Бир тоодон кыйкырсам бир тоонун кийиги шагырап үрккөнү бийлигим чоң болду. Баары келди. Баары өзүм жоругандай келди. Аттиң моокум канбай калды эле, бат ойгонуп кеттим эле. Мына ал да келди...

Бүттү бул дүйнөнүн кызыгы. Бүттү бул дүйнөнүн оюну. Бүттү. Бүттү. Бүттү бул дүйнөнүн азабы.

Табиятынан тажаал бүткөн көк жал өлүмдү да, анык көк жалча жалтанбай тике карап тосот. Нүзүп желдет жарлыкты угузганда коркуп кетип калдастап өзүн жоготуп калбай өкүмдү ким колу менен бергенин, баягы бет мандайында илинип турчу чокойдун өз ордунда бар – жоктугун, диванда (ордонун билермандар жыйынында) Мусулманкул болгон-болбогонун бир-бир сурап угар замат сырдын баарын жөндөп таап, баарын шыр түшүнүп, тыянакты шыр чыгарды, жаңылбай туура чыгарды.

Демек, Нүзүп Эсенбай уулун XIX кылымдагы кыргыз элинин чыгаан уулу, таланттуу аскер башчысы, чебер дипломат, мамлекеттик көрүнүктүү ишмер катары азыркы жана кийинки урпактарыбызга тарыхта өз орду менен баркталып, лидерлик, айкөлдүк, патриоттуулук сапаты жалпы коомчулукка үлгүлүү таасир калтырат деген ишеничтемин. Көрүнүктүү инсандын урпактары бүгүнкү күндө да Аксы районунун Афлатун айылында жашашат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Жээнбек Алымбаев. “Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы”. Бишкек., 2015.
2. Папан Дүйшөнбаев. “Нүзүп минбашы”. Роман – Б.: “Турар”, 2014.
3. К.Даутов. Тереңдиктер жана бийиктиктер. Ф., 1991.
4. Төлөгөн Касымбеков. Сынган Кылыч. Тарыхый роман. Б., Кыргызстан 1998.
5. Интернет булактары.